

ԺԱՅԻՒԱՆԿԱՐԸ ՊԱՏՄԱԲՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՍՏԻ ԱՂԲՅՈՒՐ Է

Նախորդ գլխում բերված ժայռանկարներն ըստինքյան արժեքավոր են իբրև արվեստի հուշարձաններ, որոնց մեջ քիչ չեն կատարելության հասցված, արվեստագիտական մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող գործերը։ Այլ հարց է, թե այս պատկերները ինչ չափով են արտահայտում նախնադարյան ոեալ իրականությունը, որքա՞ն հավաստի են իբրև դիտական ուսումնասիրության աղբյուրներ և ինչ նպաստ են բերում ժամանակի էկոլոգիական պայմանների, կենդանական աշխարհի, անասնապահության, տնտեսական զբաղմունքների ուսումնասիրությանը։ Կարևորագույն այս հարցերին պատասխանելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նրանց հնէակենդանաբանական արժեքավորմանը։

Զգտելով հնարավորին չափ ճշգրիտ վերարտադրել կենդանու պատկերը, նախնադարյան վարպետը երբեմն հասնում էր արվեստի կատարելության, որի մեջ արտահայտվում էին ոչ միայն կենդանու արտաքին տեսքը, այլև ինչ-որ չափով նրա շարժուն-խաղացկուն վիճակը՝ վախեցած զգոնությունը, ճողովորումը և այլն։

Ներկայացվող առարկայի բնորոշ հատկություններն ընդգծելու կարողությունը թույլ է տալիս «ստվորական» նկարի մեջ ոչ միայն ճանաչելու թռչունն ու կենդանին ընդհանրապես, այլև զանազանելու նրանց տեսակները (կարապ, սագ, կոռնկ, սմբակավորներից՝ այծ, եղջերու, իշայծյամ և այլն) աղ. X։

Հենց դա էլ հնարավոր է դարձնում հաստատելու պատկերված բոլոր կենդանիների տեսակները, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ պատկերը չափազանց ոճավորված է, կամ, եթե դրանք երևակայական էակներ են և իրենց մեջ կրում են տարբեր կենդանիների տարրեր։

Ժայռապատկերների կենդանիների մեջ գերակշռողը այծերն են, և գա պատահական չէ՝

Հայտնի է, որ Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում հազարամյակներ առաջ, մարդկանց հիմնական ավարը կազմում էին վայրի այծերը։ Դրանք տիպիկ լեռնային կենդանիներ էին, ապրում էին ժայռերի մեջ և խոր կիրճերում՝ զբաղեցնելով բարձր լեռների ալդիական գոտին։ Սակայն նրանք զբաղեցնում էին նաև ալպիական ցածրադիր վայրերը։ Այդ իրավիճակը լավ է արտահայտված Գեղամա լեռներում, որտեղ, ըստ երևույթին, բնակվել են բեզդարների հսկա զանվածներ։

Ուշագրավ է այն փաստը, որ, սովորաբար, հատկապես միանկար պատկերներում ներկայացված են արունները, իսկ էգերը պատկերված են միայն մեծ կոմպոզիցիաներում՝ արունների կամ ձագուկների հետ միասին¹։ Քիչ չեն այն տեսարաններն, ուր արտահայտված են այդ կենդանիների կյանքի և վարքի որոշ առանձնահատկություններ։

Այդպիսին են իրար ետևից վազող այծերը, նրանց ծառս եղած կեցվածքը, որը բնորոշ է կովոդ տարեց արուններին²։

Հայտնի է, որ այծերն ու ոչխարները ամենավաղ ընտանի կենդանիներն են։ Թե նրանց վայրի տեսակները, թե ընտելացման բնական հնարավորությունները առկա էին նախնադարյան Հայաստանում։ Հնարավոր է նաև, որ բեզդարյան այծերը օգտագործվում էին նրանց խաչասերման՝ արյունը թարմացնելու և ընտանի ցեղերի ուժեղացման համար, քանի որ դրանց խաչասերումը տալիս է միանգամայն բեղուն սերունդ։

¹ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Խաչայկյան, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, պրակ 1, նկ. 234, 261, 283 և այլն։

² Նույն տեղում, նկ. 61, 178, 213, 247 և այլն։

ժայռապատկերներում տղաշողանված այս ման-
րամասնությունները՝ Սևանի ավազանի գրեթե
բոլոր շրջաններից հավաքված այծերի մնացորդ-
ների հարուստ հավաքածուի և հնադիտական հու-
շարձաններում անփոփոխ տեսքով հանդիպող
մնացորդների դուրդողություն մեջ, թույլ են տա-
լիս հաստատելու բեղոարյան այծերի տարածման
հին շրջանը Հայաստանում (աղ. IX):

Հետավոր անցյալում բեղոարյան այծը դրա-
դեցնում էր Անդրկովկասի լեռնային բոլոր շրջան-
ները՝ Նդաժ տվյալների համաձայն, ներկայումս
բեղոարյան այծեր չկան, Վերջին բեղոարը Գեղա-
մա լեռներում ոչնչացվել է 1947 թ.³:

Բոլոր պատկերների մեջ առաջին տեղը, եթե
ոչ թվով, ապա արվեստի կատարմամբ պատկա-
նում է Լեջերունների փարթսմ ֆիգուրներին: Այդ
պատկերների մեծ մասը հիացնում են իրենց ի-
րական ձևերով, կենդանու արտաքին կազմվածքի
մանրամասների ճիշտ վերաբերողություններ: Այս-
տեղ միանգամից հանդիպում են մի քանի ոճի
պատկերներ՝ «Լեդենաձև», «Լերթիկաձև», որոնք,
կարծես, նկարված են բնորոշից: Մանրամասն
կանգ չառնելով Լեջերուններ պատկերող բոլոր
կոմպոզիցիաների վրա, նշենք միայն բացառիկ և
հարուստ մի նկար, ուր, ամենայն հավանականու-
թյամբ, դրվագվում է քաջ որսորդը, ուր միայնակ,
շների ուղեկցությամբ, դուրս է եկել որսի՝ հիմ-
նականում այծերի ու եղջերուների բազմություն
մեջ⁴:

Խիստ ուշագրավ է առանձին քարի վրա նըս-
տած մարդու և նրա կողքին հանգիստ կանգնած
եղջերուի ժայռանկարը: Կարելի է կարծել, որ
կոմպոզիցիան արտահայտում է երջերուի արա-
ծելու մի հմայական տեսարան և վկայում եղջե-
րաբուծության գոյության մասին: Կոմպոզիցիա-
ներում այդ կենդանուն չափազանց մեծ տեղ
հատկացնելը պայմանավորված էր այն նշանա-
վոր դերով, որ կատարում էր եղջերուն հետավոր
ժամանակների որսորդական կենցաղում, գուցե և,
որպես ընտելացված կենդանի: Հնարավոր է, որ
Լեջերունները պատկանել են սինանտրոպ ցեղին:

Այդ ամենի մասին վկայում են Սևանա լճի
մերձափնյա նստվածքների առանձին հորիզոն-
ներում, դամբարաններում, ինչպես և առանց
բացառության, հնագիտական բոլոր հուշարձան-
ներում գտնված եղջերուների ոսկրային մնացորդ-
ները: Մինչև վերջին ժամանակները այդ կենդա-

նին ապրում էր Սևանի ավազանի անտառապատ
շրջաններում, Հյուսիսային Հայաստանի անտա-
ռային բիոտոպներում և այլուր:

Կովկասյան աղնիվ եղջերուն տիպիկ անտա-
ռային կենդանի է, որն այժմ բոլորովին անհե-
տացել է մեր էկոլոգիական աշխարհից:

Բավական մեծ քանակություն ունեն շների
պատկերները: Այս պատկերների քննարկումը
թույլ է տալիս առանձնացնելու շների երեք տե-
սակ՝ կարճ և ուղիղ պոչով, որ հիշեցնում է կով-
կասյան գլխեղջեր, երկրորդը՝ ուղղված պոչով և
ցից ականջներով, որը նման է հաշանի, երկր-
ջապես, երրորդ տեսակը, այսպես կոչված «բա-
րակ»-ն է («թաղի»): Շան այս տեսակը Հայաս-
տանի ոչ մի շրջանում այժմ չի հանդիպում: Դրա-
կանություն մեջ պահպանվել են տվյալներ⁵ այն
մասին, որ ոչ հեռու անցյալում դրանք տարած-
ված են Լեջեր Սևանի ավազանի շրջաններում
(հատկապես Բայազետում):

Հետաքրքիր է, որ Սևանի ափերին և դամ-
բարաններում հայտնաբերված շների ոսկրային
մնացորդները պատկանում են երկու տարբեր ցե-
ղերի. ոչ խոշոր շուն, որը ծագում է շնագայլից
կենդանիներից մեկ ուրիշը՝ հայկական լեռնային
ոչխարը (մուֆլոնը): Սրա պատկերները ժայռա-
նկարներում հազվագյուտ են⁶, Հիմնականում աշ-
քի են ընկնում իրենց եղջյուրներով: Դրանք սո-
ւալելի խոշոր, որի նախնին դայլն է:

Գեղամա լեռների և Փամբակի լեռնաշղթայի
ավելի ցածրագիր հարթավայրային մասերում, ոչ
փոքր քանակությամբ, բնակվում էր սմբակավոր
վորաբար մեծ և գեղեցիկ, պարուրած ուղոր-
ված, երբեմն հսկայական ու ծանր, որոնց մի-
ջոցով նկարիչն է հայտ է բերում մուֆլոնի յու-
րահատուկ ու տիպական գծեր: Մանր եղջյուր-
ները ստիպում են կենդանուն գլուխը պահել
բարձր ու փոքր-ինչ հետ թեքած, դրանով իսկ նրան
տալով առանձնապես «հպարտ» կեցվածք: Դրա-
նով էլ, ըստ երևույթին, բացատրվում է մուֆլոնի,
հատկապես եղջյուրների արտահայտչականու-
թյունը: Մուֆլոնները լեռնային կենդանիներ են,
որոնք սիրում են համեմատաբար հարթ ու լինեֆի-
ճիշտ է, նրանք հանդիպում են ծովի մակերևույ-
թից մինչև 5000 մ բարձրության վրա, սակայն
ավելի կապված են ցածր մակարդակների հետ:

Լեռնային ոչխարի պատկերները հավաստի-
որեն չեն անցնում մեկ տասնյակից: Քիչ ավելի
ուշ՝ վայրի ոչխարների և այծերի նկարների մեջ

³ К. М. Гаспарян, К кормовому режиму безоаро-
вых коз на Урцском хребте, Известия АН Арм. ССР,
т. XVII, № 2, 1964.

⁴ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Բ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ.,
աղ. 180:

⁵ Дале, К систематике волков Закавказья, ДАН,
Арм. ССР, 14.

⁶ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Բ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ.,
նկ. 55:

հանդիպում են նաև ընտելացված ոչխարների պատկերներ՝ դեր իրանով և ծավալուն փորով։ Եթե վայրի այծերի պատկերներում շեշտված են բարեկազմությունը, իրանի նրբությունն ու ուժը, ապա այստեղ առկա են մսային առավելությունները։

Հաճախակի կրկնվողներից են եզների և վայրի ցուլերի պատկերները։ Սրանք հանդես են գալիս ամենաբազմազան ձևերով՝ եղջյուրների բացվածքի ճիշտ կողմնորոշմամբ, մեծ, ծավալված եղջյուրներով, ինչպես նրա վայրի նախատիպերի մոտ, փոքր-ինչ ավելի չափավոր եղջյուրներով և, վերջապես, նկատելիորեն կարճ պողեքով, ինչպիսիք են փոքրացած ընտանի եղջերը։

Տուրերի մնացորդներ հայտնաբերված են Սևանա լճի մերձափնյա նստվածքներում, ունեն 10000 տարվա հնություն և պատկանում են նրա վայրի տեսակին։

Շենգավթում, Կիրովականի և Լճաշենի համաժամանակյա հուշարձաններում արդեն, եզների այդ խոշոր տեսակը որոշակի հատկանիշներով կապված է նախնական վայրի տեսակի հետ և հանդիսանում է կապող, միջանկյալ օղակ։ Եվ, վերջապես, նույն Լճաշենի դամբարաններում գտնված ոսկորները պատկանում են ընտանի եզների խոշոր տեսակին, որը միայն եղջյուրներով է հիշեցնում իր վայրի նախնուն։

Դրանց հետ մեկտեղ քանակով շատ են ընտանի եզների պատկերները։ Դրանք պատկերված են հաճախ միայնակ և թուկով կապված, ունեն մեծ, բարձր եղջյուրներ, որոնք հիշեցնում են վայրի տեսակներին։ Այդ տիպի լծկանի բազմաքանակ մնացորդների հայտնաբերումը բրոնզի դարաշրջանի հուշարձաններում, դրանց առկայությունը ինչպես նախալեռնային և լեռնային շրջանների (Սևանա լճի ավազան, Կիրովական, Ստեփանավան, Շամշադին, Արթիկ, Նոյեմբերյան), այնպես էլ Արարատյան դաշտի հուշարձաններում (Շենգավիթ, Մեծամոր, Թեղուտ, Մոխրաբլուր) վկայում են այդ կենդանիների տարածումը Հայաստանի ամբողջ տարածքի վրա։ Անդրկովկասում վայրի տուրերի բրածո մնացորդներն իրենց տեսակների քանակով կարող են համեմատվել միայն դրանց այնպիսի կուտակման հետ, ինչպիսին է Հյուսիսային Հնդկաստանինը, որը համարվում է այդ ենթաընտանիքի բների ստեղծման հնադրյան օջախը։ Սերտորեն կապված լինելով փաստացի նյութի հետ, մեր ժայռապատկերները թույլ են տալիս ամենահաստատուն ձևով առաջադրելու ընտանի խոշոր եղջերավոր անասունների ավտոխտոն ծագման թեղը,

և Հայկական լեռնաշխարհը համարելու դրանց ընտելացման օջախներից մեկը։

Եթե Bos ցեղի ներկայացուցիչներն ունեն համատեղ, լայն տարածում, ապա զուգորդվող սահմանափակում։ Հավանաբար միշտ էլ եղել է սահմանափակ։

Վերջին 5—7 տարիների ընթացքում դոնված 10-ից ավելի տեսակների մնացորդների (հիմնականում Սևանի ավազանից և երևանյան քարեդարյան կայանից) ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ մեր մերձսևծովյան շրջանում երբևէ գոյություն ունեցող զուգորդվող պատկանել են երկու տարբեր տեսակների։ Դրանցից երկարեղջյուր տեսակն է՝ «Bison bonasus major», որի մնացորդները հայտնաբերվել են ոսկրային ոսպնյակում⁷, Ահալա գյուղի մոտ և թվագրվում են 10—12000 տարվա հնությամբ⁸։ Դրանց մոտ է դոնվել նաև եղջյուրի վերին մասը, որը թվագրվում է բրոնզի դարաշրջանով։ Հետևաբար, այս տեսակը իր գոյությունը պահպանել է ավելի երկար, քանի որ երկրորդ ենթատեսակը (կովկասյան զուգորդվող կարճեղջյուր ձևը) պատկանում է բրոնզի ժամանակաշրջանին։ Նույնիսկ թուրքիկ հայացքի դեպքում նկատվում⁹ կարելի է տարբերել զուգորդվող երկարեղջյուր և կարճեղջյուր տեսակները։ Պատկերը կատարված է հոյակապ էքսպրեսիայով, դինամիկ ներքին ուժով, զուգորդվող շատ բնորոշ հարձակողական կեցվածքով։ Զուգորդվող երկարեղջյուր տեսակը հաճախ հանդիպում է և Արևմտյան Հայաստանի ժայռապատկերներում՝ ավելի ռեալիստորեն վերարտադրված, և արտահայտում է զուգորդվող վարքի ու կյանքի ինտիմ պահերը¹⁰։ Կարճեղջյուր զուգորդվող բացակայությունն այստեղ առանձին բացատրություններ չի պահանջում, քանի որ այդ ենթատեսակի տարածումն ունի խիստ տեղական բնույթ։ Զուգորդվող բազմաքանակ մնացորդների կապը ժայռապատկերների հետ վկայում է ոչ միայն նրանց գոյությունը հեռավոր անցյալում, այլև լայն տարածումը և դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռում վերականգնելու այդ հոյակապ կենդանու՝ պլեյստոցենյան ֆաունայի հանգած վերապրուկի տարածման միջև օրս անհայտ արեալը։

⁷ В. И. Громов, Первообытный зубр (Bison priscus Boj) в СССР, Труды Института зоологии АН СССР, том II, вып. 2—3.

⁸ Определения лаборатории радиоуглеродного метода в Киеве.

⁹ Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ռ. Խաչիկյան, Եզվ. աշխ., 1.4. 157—158:

¹⁰ Muvaffak Uyanik, Prehistoric Research in the South-East Turkey, Türk Tarih Kurumu, Belleten, v. XXXII, № 125, 1968.

Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում իշխոյութանի պատկերները¹¹:

Առաջին անգամ իշխոյութանի մնացորդներ հայտնաբերվեցին պալեոլիթյան I քարայրում¹² (ատամներ, ֆալանգներ), իսկ ավելի ուշ՝ Հոկտեմբերյանի շրջանի Այրում գյուղի մոտ գտնվեց այդ կենդանու դեղձի մի ամբողջ եղջյուր: Այսպիսով, հնարավոր դարձավ մնացորդային բեկորների հիման վրա, իշխոյութանին հաստատապես ճանաչելու: Հայաստանի տարածքում, ինչպես նաև որոշել ժամանակը և մեր ֆաունայի համար «նոր» կենդանու տարածման արևալը:

Մի քանի խոսք ուղտերի պատկերների մասին: Աղ. X, 12 նկարում¹³ պատկերված է միասապատ ուղտ: 1936 թ. Յա. Ի. Խավսոնի կողմից Սևանա լճի հարավային ափին հավաքված ոսկրային մնացորդների մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում միասապատ ուղտերի մնացորդները:

Ըստ ատամնաշարի ինդեքսի, այդ մնացորդները պատկանել են վայրի դրոմադերին: Առաջիկա միակ հիշատակությունն է նման հայտնադործման մասին: Մեր նյութերում կա միայն անրակի ոսկրի մի բեկոր, որով անհնար է ճշտել նրա պատկանելությունը: Ուղտերի մնացորդներ գտնվել են նաև Արգիշախիսիլիի պեղումներից¹⁴:

Գալով գիշատիչ գազանների պատկերներին, հարկ է նշել, որ դրանք հանդիպում են բավական հաճախ՝ այծերի, եղջերուների և նույնիսկ ջրային թռչունների հետ միասին: Քիչ չեն նաև գիշատիչների միայնակ պատկերները: Ղրանք հիմնականում ընծառյուծներ են: Սրանց մարմինը երկարուկ ու ցածրադիր է, գլուխը՝ կլոր, ոչ մեծ, ինչպես բնորոշ է կատուների մեծ մասին: Ջարմացում է մարմնի համաչափությունը և ընծառյուծին բնորոշ պոչի ձևը, որ գազանի իրանի կեսից երկար է: Դժվար է գտնել մի պատկեր, որի վրա խախտված լինեն այս համաչափությունները:

Աղ. X, 9 նկարում ներկայացված ընծառյուծներն ունեն միանգամայն տարբեր «տրամադրություններ»: Դեմ-դիմաց կանգնած չորս ընծառյուծների պատկերները հնարավորություն են տալիս մեկնաբանել իբրև որսատեղում արունների միջև ծագած կռիվ: Հայտնի է, որ այդպիսի կռիվ-

ների ժամանակ արունները ճկում են մեջքը, բարձրացնում գավակը:

Ընծառյուծին պատկանող մնացորդները բերածո հավաքածուներում հազվագյուտ են և սահմանափակվում են միայն ստորին ծնոտի ձախ էջուղով և լի:լ ևոտամնաշարով¹⁵:

Ընծառյուծի տարածման արեալը համապատասխանում է վայրի ոչխարների տարածման շրջանին, իսկ գրականության մեջ մատնանշված նրա տարածման արեալի հյուսիսային սահմանը անցնում է Գեղամա լեռների արևմտյան զառիթափով¹⁶:

Կատվաղգիների մյուս ներկայացուցիչը հեյարդն է, որը նույնպես բավական շատ է հանդիպում ժայռապատկերներում: Սա ավելի բարեկազմ բարձրատես կենդանի է: Գավակը քիչ ավելի բարձր է ուսերից: Պոչը ուղիղ է, համարյա իրանի կեսի երկարության, որը նա պահում է թրածե ներձկված և սովորաբար մեջքից վեր չի բարձրացնում: Ոչ մեծ կլոր գլուխն ունի համեմատաբար փոքր ափսոսախոռոչներ: Արտաբուստ նա ավելի նման է ասիական բարակ շան, քան թե կատվի: Պատկերներում այս հատկանիշները այնպիսի ճշգրտությամբ են արտահայտված, որ այդ կենդանուն ճանաչելու մեջ երբեք չի կարելի սխալվել: Եթե ընծառյուծների պատկերներում շեշտված է թաթերի փափուկ «կատվային դրվածքը» (սովորաբար թաթերը նկարների վրա կլորավուն են), ապա այս դեպքում, ընդհակառակը, ոտքերը սլացիկ են (բարեկազմ), իսկ ճանկերը՝ դուրս ցցված և դա, իհարկե, չէր կարող վրիպել որսորդների աչքից:

Հեյարդը ամենաարագավազ կաթնասունն է: Համարյա բոլոր ժայռապատկերներում հեյարդները ներկայացված են շարժման մեջ, այդ է վկայում առաջ ձգված առջևի թաթի դիրքը:

Հեյարդը «ենդ մասնագիտացված» գիշատիչ է, որը որսում է հիմնականում փոքր և միջին չափի այծեղջյուրներ, երիտասարդ խոշոր սմբակավորներ, նապաստակներ և խոշոր թռչուններ: Այս կենդանիների բնակության վայրերն էլ հենց հանդիսանում են հեյարդի տարածման շրջանի որոշիչ գործոնը: Նա բաց, քիչ թե շատ հարթ, երբևէ լճայ, ոչ շատ ցցուն ժայռերի ու լիճների ընդհատումներով տարածությունների բնակիչ է: Ուշագրավ է, որ հեյարդի մնացորդները, շնայած նրա լայն տարածմանը, հուշարձաններում շատ

¹¹ 2. Ա. Մարտիրոսյան, 2. Խ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

¹² Բ. Գ. Ернця, К. Գ. Карапетян, С. К. Межлумян, Труды IV Всесоюзного совещания по изучению четвертичного периода.

¹³ Տե՛ս 2. Ա. Մարտիրոսյան, 2. Խ. Խաչիկյան, նշվ. աշխ.:

¹⁴ Ա. Ա. Мартиросян, Археопалеонтология, стр. 142—144.

¹⁵ Ձևը է բերված Ա. Կալա դուրի ոսկրերի լինդայից:

¹⁶ Կ. Մ. Гаспарян, Ф. С. Агаджанян, О барсе в Армении, Бюл. журнал. Армения, т. XXXVII, № 12, 1974.

սակավաթիվ են և նկատվել են միայն Արգիշտի-խինիլիի փլատակներում: Այստեղ ևս գտնվել են հիմնականում եղնիկների (ջեյրան) ու այծյամների ոսկորներ: Շեկարդը, հավանաբար, պահպանվել է Քուռ-արաքսյան հարթավայրում և Արաքսի միջին հովտում մինչև 17-րդ հարյուրամյակը՝ վայրի վիճակում¹⁷:

Հեպարդի որս անելու բնածին ընդունակությունները, իաղաղ ընավորությունը և դուրին ընտելացումը հնագույն ժամանակներից սկսած շատ երկրներում որսորդներին ստիպեցին նրան օգտագործել իբրև որսի կենդանի: Միջին դարերում հեպարդներով որս անելը շատ տարածված էր նաև Հայաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում¹⁸:

Հայ պատմիչների տեղեկություններից հայտնի է, որ հեպարդներին շների փոխարեն տանում էին եղնիկներ, վիթեր և այլ կենդանիներ որսալու¹⁹: Հ. Ա. Օրբելին վկայակոչում է Մխիթար Գոշի այն առակը, որի մեջ ծուլ հեպարդը չի ցանկացել իջնել ձիուց և ծաց է թողել ուխարը²⁰:

Ժայռապատկերներում պատկերված է նաև կատվազգիների երրորդ գիշատիչը՝ առյուծը: Երկու պատկերներ կասկած չեն թողում, որ մեր առջև արու առյուծներ են: Այս գիշատիչների սեռական երկձևությունը շատ խիստ է արտահայտված: Ի տարբերություն էգերի, արուներն ունեն մեծ բաշ, որի երկարությունը խոշոր տեսակների մոտ հասնում է մինչև 40 սմ: Այս գիշատիչի ոսկրային մնացորդները, ցավոք, բացակայում են: Հայկական լեռնաշխարհում նրա գոյության մասին հավաստի տեղեկություններ կան, սակայն դրանց հիման վրա դժվար է հաստատել առյուծի տարածման շրջանի քիչ թե շատ ստույգ սահմանները:

Ամենամեծ զարգացման շրջանում նրա տարածման արեալը ընդգրկում էր արևելյան Անդրկովկասի հարթավայրերն ու նախալեռները: Ձրգվելով դեպի Արաքս, այդ արեալը փոքր հովանդանով հասնում էր արևելք՝ մինչև Երևան կամ քիչ էլ այն կողմ: Նրա հարավային սահմանը արևմուտքում հասնում էր մինչև Թուրքիա:

ՍՍՀՄ-ից դուրս առյուծներ եղել են Քրդստանում, Արևմտյան Հայաստանում և Իրանի արևմտյան մասում²¹:

¹⁷ Н. К. Верещагин, Млекопитающие Кавказа, М.-Л., 1959.

¹⁸ И. Б. Шишкин, А. А. Слудский и др., Крупные хищные СССР, М., 1976.

¹⁹ Բ. Խուրենցի, Պատմություն հայոց, Երևան, 1893:

²⁰ И. А. Орбели, Избранные труды, т. III.

²¹ В. Г. Гентнер, П. П. Наумов, Млекопитающие Советского Союза, М., 1972, т. I

Հատուկ ուշադրության են արժանի թռչունների պատկերները: Դրանց մեծ մասն աչքի է ընկնում նրբիրան տեսքով և գեղագիտական բարձր ճաշակով: Զարմացնում է նաև նախնադարյան նկարչի դիտողականությունը այս կամ այն թռչունի համաչափությունների և կեցվածքների հիշտ վերարտադրության մեջ, որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում գրեթե անվրեպ որոշել դրանց տեսակները: Հիմնականում պատկերված են ջրային թռչուններ, և գա պատահական չէ: Չէ՞ որ դրանցով լեցուն էին Սևանա լիճը և լեռնային լճակները: Միայն մի քարի վրա պատկերված են ջրային թռչունների չորս տարբեր տեսակներ՝ ջրագռավ (բակլան), սագ, ձկնկուլ և բադ (հնարավոր է ջրահավ)²²:

Հայաստանում բուն են դնում ջրագռավների (բակլանների) երկու տեսակ՝ մեծ և փոքր: Հավաստի կերպով կարելի է ասել, որ մատնանշված պատկերը նման է մեծ ջրագռավի, քանի որ այն կրկնակի անգամ մեծ է իր կողքին փորագրված բադի պատկերից, մինչդեռ փոքր ջրագռավն իր չափերով մոտ է բադին: Հատկապես ուշագրավ է ջրագռավի դիրքը: Այս թռչունները նստում են ուղիղ, գրեթե ուղղահայաց և նույնիսկ քիչ հետ ընկրկած՝ «հպարտ կեցվածքով»:

Հաջորդ թռչունը սագն է, միանգամայն ճշգրիտ վերարտադրված «սագային» կեցվածքով և հատկապես վերջույթներով: Դրան հետևում է ավելի մանրամասն արտահայտված ձկնկուլը: Այս թռչունը ցամաքի վրա տեղաշարժվում է որոշ շափով ետ թեքված վերջավորություններով, որը և նրա քայվածքին տալիս է որոշ անճոռնիություն: Հենց այս դիրքով էլ նա պատկերված է քարի վրա: Ծիշտ են վերարտադրված նաև նրա կտուցն ու թևերը:

Վերջինը բադի պատկեր է, չնայած, դատելով նրա սուր և ուղիղ կտուցից, գուցե և ջրահավ լինի:

Թվարկված թռչունների մնացորդները հանդիպում են թե՛ Սևանի մերձափնյա նստվածքներում, թե՛ մի շարք դամբարաններում: Բադերի և ջրագռավների որոշ տեսակների մնացորդներ հայտնաբերվել են Արգիշտիխինիլի նյութերում: Առանձին քարի վրա պատկերված է կարապների մի զույգ, մեզ ծանոթ՝ վեր թռչելու դիրքով: Թռչունները առաջ մղվելով՝ վեր են ձգվել, բարձրացնելով թևերն ու երկարացնելով վզերը (աղ. X, նկ. 16):

Քիչ չեն մանր բադերի և ջրահավների պատկերները նաև մեծ կոմպոզիցիաներում՝ ուրիշ կենդանիների հետ միասին:

²² Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Հ. Ի. Բարսեղյան, նշվ. աղ., նկ. 239:

Ուշագրավ է արոսի միակ պատկերը: Արոսն այժմ վերացել է կենդանական աշխարհից, սակայն հնում էլ սակավաթիվ է, և դեռ Պետք է նշել, որ արոսի մնացորդներ հայտնաբերվել են միայն Արգիշտիի խինիլում²³:

Ինչպես հայտնի է, այս թռչունը շատ խոշոր է, նրա միջին քաշը հասնում է 15—17 կգ-ի, խոշոր արոսների քաշը երբեմն 24 կգ է: Արգիշտի-խինիլի և մոտակա շրջանների համար նա ցանկալի որս է եղել և, հետևաբար, այդ թռչունի կերպարը կարող էր տպավորվել նրանց հիշողության մեջ, թույլ տալով ավելի ուշ՝ ամռանը, նկարելու նրան լեռնային արոտավայրերի ժայռերի վրա:

Այլ կենդանիների հետ՝ ծիսական տեսարաններում պատկերված է կռուներ, Կռուներ մեր ժողովրդի պաշտած թռչուններից է: Կռուների պատկերները հաճախ են հանդիպում վիշապաբարերի վրա, այն սիրված թեմա է նաև հայկական մանրանկարչության մեջ, նրա հետ են կապված բարի նախանշաններ և բաղձանքներ, նրա մասին լրատվել են առասպելներ ու լեգենդներ:

Գեղամա լեռների ժայռանկարիչների կյանքում որսը մեծ տեղ էր զբաղում: Այդ իսկ պատճառով ժայռապատկերների՝ որսի կոնկրետ տեսարաններով հնարավոր է հետևել որսորդական արտագրության զարգացմանը, սկսած կենդանու պարզունակ «ծածկումից», մինչև փարախի բարդ սիստեմը:

Մեր նախնիների հայտնի որսի բոլոր միջոցները կիրառվել են դարերի ընթացքում և պահ-

պանվել մինչև մեր օրերը: Դրանք շարունակում են իրենց գոյությունը աշխարհի շատ ժողովուրդների կենցաղում:

Հատուկ ուշադրության ևն արժանի որսի իշխող «խաղաղ» ձևերը, որոնց վերջնական նպատակը կենդանուն սպանելը չէր: Բոլորովին սխալ կլիներ պնդել, որ որսով հրապուրված մարդիկ բնության զարգացման նկատմամբ մնում էին անտարբեր: Նրանցից շատերը հաճույք էին ստանում կենդանիների կյանքի ընթացքին հետևելուց և, որքան էլ արտասովոր թվա, կարող էին իրենց իսկ որսած կենդանու նկատմամբ շատ բարի լինել:

Բեղդարյան այծերի և մուֆլոնների որսը պարաններով, ծուղակներով և նրանց ժամանակավոր արգելափակումը փարախներում կարելի է բացատրել նաև իբրև կենդանիների արյունը թարմացնելու և հոտը բարվոքելու (զորացնելու) անհրաժեշտություն:

Կենդանիների մնացորդների և ժայռանկարների ուսումնասիրությունը կարող է հուսալի հիմք համարվել պալեոկլիմայական պայմանների բացահայտման համար:

Զորային կլիմա սիրող կենդանիների առկայությունը (ինչպիսիք են արոսը, բեղդարյան այծը, եղնիկը և հեպարդը) թույլ է տալիս հավաստելու արիդային լանդշաֆտի տարածումը Հայաստանում: Մինչդեռ ազնիվ եղջերուի, այծյամի, վարազի, գուբրի և ուրիշների գոյությունը ենթադրել են տալիս համեմատաբար խոնավ անտառային բիոտոպների առկայությունը, որոնք, անկասկած, գոյություն են ունեցել նախալեռնային գոտում և գետահովիտներում:

²³ Н. И. Бурчак-Абрамович, С. К. Межлумян, Ис-
копаемые и полуископаемые птицы Армении (руко-
пись).